

А. АХМЕТОВА¹ , Б. ӘБДІҒАЗИҰЛЫ² ¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: aina-aisha@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru

ЗЕЙНОЛЛА СӘНІКТІҢ «ШАШТАҒЫ ШАРАПАТ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ ЭТНО- ФОЛЬКЛОРЛЫҚ СИМВОЛ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада жазушы-этнограф З. Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесінің көркемдік өзегіндегі адам шашына қатысты этно-фольклорлық ұғымдар мәні ғылыми тұрғыдан жан-жақты талданған. Жазушының этнография саласындағы ғылыми тұжырымдары мен көркем туындысындағы халықтық ұғымдарды салыстыра талдау барысында оның әрбір ғылым саласының өзіне тән заңдылықтарына сәйкес этнографиялық материалды пайдаланудағы авторлық қолтаңбасы анықталған. Шашқа қатысты қазақ дүниетанымына сәйкес ұғым-түсініктер, тиымдар мен рәсімдердің мәні әлем халықтарының этнографиялық деректерімен сабақтас қарастырылып, жазушының осы ұғымдарды шығармашылық игерудегі өзіндік айшықтары айқындалған. Шашқа қатысты көне заманғы магиялық, ғұрыптық, қастерлілік түсініктердің жоқтау, ертегі, хикая жанрларындағы сипатымен қатар шынайы ғылыми тәжірибелерге негіз боларлық табиғатын танытудағы көркем шындық пен өмір шындығының арақатынасы ашылған. Әңгіме композициясының ұстаз бен шәкірт диалогына құрылуы автордың өзіндік көркемдік әдісі екендігі нақтылы тұжырымдармен дәлелденген. Әңгіменің негізгі идеясындағы тарихи таным мен бүгінгі түсінік ара байланысының көркемдік мәні жан-жақты мысалдармен дәйектелген. Адам жаратылысындағы ерекшелікпен қатар оның өмірі мен өлімінің негізгі себептерін айқындаудағы бір тал шаштың құдіретін тарихи тұлғалардың өмір мысалдарынан алынған деректер арқылы жазушы шығармасындағы көркем әдебиеттің тарих, этнография, химия, археология, педагогика сияқты іргелі ғылым салаларымен пәнаралық сабақтастығы ғылыми тұрғыдан жаңаша зерделенген.

Талдау барысында дәстүрлі дүниетанымды тірек еткен өзге де жазушылардың шығармалары да назарға алынған. Мақалада сипаттау, салыстырмалы зерттеу, талдау, герменевтикалық әдіс-тәсілдері пайдаланылған.

Кілт сөздер: магия, көркемдік әдіс, авторлық шеберлік, тарихи таным, этно-фольклорлық символ.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Ахметова А., Әбдіғазіұлы Б. Зейнолла Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесіндегі этно-фольклорлық символ қызметі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №4 (130). – Б. 139–149. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.12>

*Cite us correctly:

Ahmetova A., Abdigaziuly B. Zeinolla Saniktin «Shashtagy sharapat» angimesindegi etno-folklorlyq simvol qyzmeti [An Ethno-folklore Symbol in Zeinolla Sanik's Story “The Power of Hair”] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №4 (130). – B. 139–149. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.12>

A. Akhmetova¹, B. Abdigaziuly²*¹PhD Doctoral Student of Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: aina-aisha@mail.ru**²Doctor of Philological Sciences, Professor
Abay Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru***An Ethno-folklore Symbol in Zeinolla Sanik's Story "Shashtagy sharapat"
("The Power of Hair")**

Abstract. The article scientifically and comprehensively analyzes the meaning of ethno-folklore concepts related to human hair, based on the story of the writer-ethnographer Z. Sanik "Shashtagy sharapat" ("The Power of Hair"). In the course of a comparative analysis of the author's scientific conclusions in the field of ethnography and folk concepts in a work of art, the author's own style in the use of ethnographic material was revealed in accordance with the characteristic patterns of each branch of science. In accordance with the Kazakh worldview, the essence of concepts, techniques, and rituals is considered in relation to the ethnographic data of the peoples of the world, and the peculiar features of the creative development of these concepts by the writer are determined. Along with the nature of ancient magical, ritual, and reverent ideas about hair in the genres of funeral songs, fairy tales, and stories, the relationship between artistic reality and the reality of life in the manifestation of nature, which is the basis for genuine scientific experiments, is revealed. Creating a story composition in the form of a dialogue between a teacher and a student is a kind of artistic method used by the author. Historical knowledge and modern understanding of the main idea of the story are supported by exhaustive examples of interconnection and artistic value. The interdisciplinary continuity of fiction in the writer's work with such fundamental sciences as history, ethnography, chemistry, archeology, and pedagogy was scientifically studied in a new way in the presentation on examples of the lives of historical figures, in addition to the power of one strand of hair in determining the main causes of life and death of a person, as well as the uniqueness of human nature, on examples from the lives of historical figures.

The analysis also took into account the works of other writers who supported the traditional worldview. The article uses the methods of description, comparative research, analysis, and hermeneutics.

Keywords: magic, artistic method, author's skill, historical knowledge, ethno-folklore symbol.

А. Ахметова¹, Б. Абдигазиулы²*¹PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: aina-aisha@mail.ru**²доктор филологических наук, профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru***Этно-фольклорный символ в рассказе Зейноллы Саник «Шаштагы шарapat»
(«Сила волос»)**

Аннотация. В статье научно всесторонне проанализировано значение этно-фольклорных понятий, относящихся к человеческим волосам, в основе рассказа писателя-этнографа З. Саник «Шаштагы шарapat» («Сила волос»). В ходе сравнительного анализа научных выводов писателя в области этнографии и народных понятий в художественном произведении выявлен свой стиль автора в использовании этнографического материала в

соответствии с характерными закономерностями каждой отрасли науки. В соответствии с казахским мировоззрением, сущность понятий, приемов и ритуалов рассматривается в соотношении с этнографическими данными народов мира, определены своеобразные особенности творческого освоения этих понятий писателем. Наряду с характером древних магических, ритуальных, почитательных представлений о волосах в жанрах поминальные песни, сказки, истории раскрывается соотношение художественной реальности и реальности жизни в проявлении природы, которая является основой для подлинных научных экспериментов. Убедительными выводами доказано, что создание композиции рассказа в виде диалога учителя и ученика является своеобразным художественным методом автора. Художественное значение связи между историческим познанием и современным пониманием в основной идее рассказа аргументировано исчерпывающими примерами. Научно по-новому изучена межпредметная преемственность художественной литературы в творчестве писателя с такими областями фундаментальных наук, как история, этнография, химия, археология, педагогика, помимо этого, на основе данных, взятых из примеров жизни исторических личностей была продемонстрирована сила одной пряди волос в определении не только уникальности человеческой натуры, но и основных причин жизни и смерти человека.

В ходе анализа были приняты во внимание и произведения других писателей, которые поддерживали традиционное мировоззрение. В статье использованы методы описания, сравнительного исследования, анализа, герменевтики.

Ключевые слова: магия, художественный метод, авторское мастерство, историческое познание, этно-фольклорный символ.

Кіріспе

Көркем әдебиет пен этнография өз алдына қалыптасқан тарихы бар, бағыт-бағдары бөлек екі түрлі жүйе екендігі белгілі. Ал осы екеуін көркемдік тұрғыдан ұштастырып, іргелес ғылым салаларына ортақ құндылықтарды шығармашылық тұрғыдан игеру арқылы бүгін де өзекті ой айту қаламгердің бай өмірлік тәжірибесі мен талант қуатына байланысты. Халық мәдениетін жаңа заман тұрғысынан қайта зерделеу – алаш әдебиетінен бастау алатын көркемдік үрдіс. Қоғам дамуының жаңаруына сәйкес, әсіресе бүгінгі жаһандану үрдісіндегі қазақ әдебиеттану ғылымы үшін бұл үрдісті зерделеу ең өзекті мәселе болып табылады. Себебі, көркем әдебиеттің алтын арқауына айналған ұлттық руханияттың тарихи, этнографиялық мән-маңызын саралау – заман талабынан туған қажеттілік.

Көркем туындыдағы шындық жазушының ой-санасы арқылы екшелеп, іріктелген көркемдік сипаттағы шындық болып табылады. Өмірдегі әр алуан сипатты құбылыстардың ішінен қаламгер өз шығармасына тиянақты боларлық тақырыпты тандап және сол тақырыпты аша түсетін түрлі оқиғалардың қисынын шығармашылық қиялымен көмкереді. Белгілі әдебиеттанушы ғалым Р. Нұрғали пікірімен тұжырымдағанда, жазушы қиялы дегеніміз: «Суреткердің қиялы – ешбір ғалымның қолында жоқ құрал. Суреткердің қиялын батырдың семсерімен, әншінің даусымен, күннің нұрымен, рентген сәулесімен салыстыруға болады. Пәни тіршілікте жазушы – көптің бірі. Тіпті көзге қораш, ол екі иығын жұлып жеген пысық емес, тек шабытты шақтарында ғана биік, оның көзінің көрмейтін нәрсесі, шалмайтын қалтарыс, қапысы жоқ. Суреткердің қуаты – талант, сыйынар пірі – қиял шабыт», - дейді [1, 47-б.].

Қазақ руханиятының әр саласына атсалысқан қарымды қаламгер Зейнолла Сәніктің көркем туындыларында ұлттық құндылықтардың көнеден кейінгі заманға дейінгі сипаты түрлі танымдық символдар негізінде көрініс табады. Этнографиялық мәліметтерді көркем шығарма поэтикасына сәйкес қайта игеріп, шығарма тақырыбына, кейіпкер болмысына

сәйкес бейімдей отырып, жазушы этнографиялық заңдылықтарды бүгінгі өмір шындығының жаңа бір қырын таныту арқылы пайдалануда өзіндік шеберлік танытады.

Зерттеу әдістері

Тақырыпқа нысан етіп алынған мәселені зерделеу мақсатында түсіндіру, талдау, жинақтау, салыстыру әдістерінің ұстанымдары мен этнолингвистикалық зерттеу әдістері қолданылды.

Сондай-ақ адам дене мүшелерінің қызметін әр тараптан қарастырған әдебиеттанушы, этнограф, фольклор мен тілтанушы ғалымдардың талдаулары мен ой-тұжырымдары көрініс тапқан зерттеу еңбектері нысанға алынды. Атап айтқанда, Л.Н. Штернберг, А. Төлеубаев, Х. Арғынбаев, т.б. ғалымдар еңбектеріндегі негізгі тұжырымдарға шолу жасала отырып, талдау жүзеге асырылды. Ғалымдардың көркем әдебиетте бейнеленетін адам шашының символдық мәніне қатысты ғылыми тұжырымдарының маңызды тұстары мен негізгі түйіндері сараланды.

Талдау мен нәтижелер

Соңғы жылдары қазақ әдебиетінің түрлі жанрларында, атап айтқанда, көркем прозада мәдени кодтардың көркемдік қызметін талдайтын зерттеулер кең өріс алды. Себебі, әдеби жанрларды жалаң зерттеуден арылтып, шығарма құрылымындағы әрбір құбылыс пен оқиғаның мәнін ашуға жұмсалатын поэтикалық бөлшектердің мәнін түрлі ғылым тоғысында қарастырудың маңызы бүгінгі зердесі биік оқырманның рухани қажеттілігінен туындап отыр. Фольклортанушы ғалым Б. Әзібаева қазақ прозасындағы мәдени кодтардың мәнін жан-жақты талдай келе былайша ой қорытындыларын жасайды: - «яғни, ДНҚ, РНҚ арқылы адамнан-адамға, ұрпақтан-ұрпаққа биологиялық бағдарламаларды жеткізетін биологиялық, генетикалық кодтармен қатар, адамда тағы бір кодтау жүйесі бар, ол – элеуметтік-мәдени код. Сол арқылы уақыт өткен сайын ұлғайып, молайған адамзат өміріндегі барлық элеуметтік тәжірибелер қарым-қатынастар барысында, яғни коммуникациялық байланыс нәтижесінде адамнан-адамға, ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Ақпаратты кодтау негізінде пайда болған мәдениет – адам жасаған күрделі символдық жүйе болып табылады» [2, 65-6].

Дәлірек айтқанда, мәдени кодтар әлемдік ауқымда және жеке бір ұлттың өкілдері үшін танымал, ұрпақтан-ұрпаққа дәстүр арқылы ауысатын құндылықтардың шартты атауы болып табылады. Осындай құндылықтардың қатарында зерттеу мақалаға өзек болып отырған әңгіменің негізгі арқауы – адам шашының қасиеттілігі туралы ой-түсініктердің тамыры тереңнен бастау алады. Шығарманың өзіндік ерешелігінің бірі – көпті көріп, көп оқыған ғұлама ғалым ұстаз, екіншісі – жаңашылдыққа, жаңалыққа жаны құштар жас шәкірт кейіпкерлер. Әңгімедегі ғұлама ұстаздың тұжырымынша: «Адамның бүкіл денесінен алғанда сақтауға ең қолайлы мүшесі – шаш, ол шірімейді, бұзылмайды, алатын орны да мардымсыз. Әдетте, адам шашында түрлі микроэлементтер болады. Шаштың реңі көбінесе шаштағы металл элементтерімен қатысты болады. Адамның кәсібі, жасаған ортасы түрліше болғандықтан, олардың шашына жиналатын элементтер де әртүрлі болып келеді. Сондықтан шаш – таптырмайтын архив. Оған қарап сол адамның жасаған ортасына, тұрмыс жағдайына, денсаулық күйіне, т.б. көп іске талдау жасап, ғылыми тұжырым шығаруға болады» [3, 101-6].

Әңгіменің күре тамырына айналған шаш жайындағы ғұлама-ұстаздың бұл тұжырымы халықтың шаш жайындағы салты мен санасының, ырымы мен тыйымының сан ғасырлық тарихымен астасып жатыр.

Мұндай әдебиеттегі тың тақырыптардың мәнісі жөнінде ғалым Г. Орда былай деп тұжырымдайды: «Тәуелсіздік тұсында қазақ әдебиеті тың тақырыптармен толықты. Солардың бірі – табиғат пен адам экологиясы. Көптеген шығармаларда кешегі кеңестік дәуір тұсында қазақ халқына белгілі саясатпен жүргізілген зұлматтардың беті ашылып, өмірдің көлеңкелі жақтарының көркем бейнесі жасалды» [4, 5-6].

Қазақтың ежелгі дүниетанымында шаш адам жанымен байланыстырылып, оны күту мен сақтауға қатысты түрлі ырым-кәделер жасалған. Түскен шашты кез-келген жерге тастамайды, егер оны құс тістеп кетсе, иесі ауруға ұшырайды деп есептеген. Адамның жас ерекшелігіне, жынысына және әлеуметтік мәртебесіне қатысты шашты алу мен қоюдың, өрудің әр түрлі этнографиялық семантикасы болған. Мысалы, дүниеге сәби келгенде қырық күн толмайынша, оның шашын алмайды. Қырық күн толған соң үбірлі-шүбірлі ұрпақ өсірген сыйлы адамға ғана баланың «қарын шашын» алдырған. Шашты түнде алуға қатаң тыйым салған, себебі, түнде жын-шайтандардың жер бетіне шығатын мезгілі дейтін архаикалық түсініктермен байланысты туған тыйым.

Халқымыз ежелден шаштың құдіретті күшіне сеніп, оны адам тағдырымен тығыз байланыстырған және шаш зиянкестерден қорғайды деп сенген.

«Қазақ халқы кішкентай баланы тіл-көзден сақтау үшін оған айдар, тұлым, желке шаш қойған. Айдар, тұлымды қыз балаға да қойған. Ұл баланың айдары төбесінен қойылған немесе желке тұсынан бір ғана шаш қалдырған. Оны «желке шаш» дейді. Кейін бұл шашты өсіріп, өрген. Айдар, тұлымды, желке шашты бала сүндеттелгенге дейін немесе алғашқы мүшел жасқа дейін алмаған» – [5, 143-б.] дейді этнограф Т. Қартаева. Тұлым шаш, желке шаш қоюдың әрқайсысының өзіне тән мәні болған, себебі, бұл – тек шаш үлгісі ғана емес, белгілі бір наным-сенімге негізделген дәстүр. Мәселен, баласы көп шетіней бергенде және бесікте жатқанда «көз тимесін» деген ниетпен, сондай-ақ, я бірнеше ұлдан кейін қыз бала дүниеге келсе, «тіл-көз тимесін» деп тұлым шаш, кекіл қойылған. Халық тұрмысында қыз бала бойжеткен кезден бастап, шашының ұшын ғана қиюға рұқсат етілгенімен, «бақыты кесіледі» деген сенімді ұстанып, қыздың шашын кесуге, жаюға тыйым салынған.

Қазақтың отбасылық фольклорын ғылыми түрде жүйелеген ғалым К. Матыжанов [6, 25–32-бб.] қыз бала тәрбиелеу рәсімдері мен қыз ұзату салты үстіндегі шаштың этнографиялық астарын жан-жақты дәйектер келтіре отырып, дәлелдейді. Және оның ұлттық танымдағы және жалпыадамзаттық түсініктегі мәнін сабақтас саралайды. Қазақтың ұзатылатын қызының шашы арнайы өріліп, арнайы бас киім кигізу рәсімі атқарылғанда ер адамдар қатыстырылмаған. Шашты өре отырып, айтылатын салт өлеңдерінде шаштай көбею мен мықты, мәңгілік болу тілегі тіленетін өлең жолдарымен қатар өріледі. Ұзатылар алдындағы қыздың шашының екі бұрым болып өрілуі – жұптық символиканы білдіріп, қыздың бұдан былайғы өмірінің күйеуі мен қайын жұртымен ортақ тағдыры меңзеледі. Қыздың шашын өрудің этнографиялық символикасы түркі, тіпті әлем халықтарының көбіне ортақ екендігі этнограф-ғалым Ә. Төлеубаев еңбегінде [7, 160-б.] тұжырымдалады.

Мысалы, тува халқының дәстүрі бойынша қызға құда түскеннен кейін, қыздың шашын екі немесе үш бұрым етіп өріп, оны «сырбық шаш» немесе «сай шаш» деп атаған. Шашты міндетті түрде қыздың анасының туыстарының бірі өруге құқылы болған. Л.Ш. Саттың айтуынша, шашта бұрымның көбеюі қыздың басы бос емес деген мағынаны білдірген [8, 173-б.].

Шаш өруге қатысты ғұрыптар тек түркі халықтарында ғана емес, сондай-ақ орыс, украин, белорус сияқты славян тектес халықтардың да дәстүрінде болғандығы этнолог ғалым А.К. Байбурин еңбегінде жан-жақты талданады [9].

Рәсімдерден тыс кезеңдерде әйел затына шашын жайып жүруге тыйым салу себебі – шаш өзге әлеммен арадағы байланысты атқаратын нәзік энергетикалық құрал ретінде ұғынылып, оның ашық жүруі арқылы адамға әртүрлі зиянды күштер ықпалы болуы мүмкін деп есептелген. Әдеп сақтаудың бір үлгісі ретінде ұғынылған.

Этнографиялық деректерге сүйенсек, әйелдің шашын кесудің жазалау рәсімін атқарғаны көрінеді. Мысалы, еріне опасыздық жасаған, басқа да ел салтына жат әрекет жасаған әйелдің ел алдында бетіне күйе жағып, шашын кесіп жазалау ең ауыр жаза саналған.

Яғни, шашынан айырылу – әйелдің өмірлік қуатынан, бүкіл өмірлік абырой-беделінен айырылу деп түсіндірілген.

Қайтыс болған адамға қатысты атқарылатын көне рәсімдердегі жесірдің шашын жаю, шашын жұлу, бетін тырнауының мәні о дүниеге кеткен марқұмға берілгендік ретінде есептелгендігі этнограф-фольклортанушылар еңбектерінде дәйектелген. Н.И. Гродеков [10, 259-б.], Х. Арғынбаев [11, 142-б.] еңбектерінде марқұмды жоқтап отырған жесірі мен қыздарының шашын жаю, өру символикасының мәнін жан-жақты талдай келе зерттеуші Д. Жақан: «...адамның қаны мен шашы өмірдің негізгі элементі ретінде ұғынылып, марқұмның жанын қайта тіріліп, қалпына келтіру үшін берілетін құрбандық ретінде жұмсалған»[12, 126-б.]– деп, тұжырымдайды.

Шаштың киелі күш ретінде түсінуінің сырын ашуда тілтанушы ғалымдар да бірқатар зерттеулер жасаған. Қазақ тіліндегі «сүмбіл шаш», «қолаң шаш», «қос бұрым», ұғымдары сыртқы сұлулықтың белгісі болумен қатар, әйел қорғанышы іспетті мән де иеленген. Тілтанушы ғалымдар шашқа қатысты күрделі фразеологизмдердің мол қалыптасқандығын айтады. Мәселен: «қара қылды қақ жару», «шаш етекпен олжаға (пайдаға) батты», «шаш ал десе бас алу», «шаш жетпеу», «шаштан көп» дейтін бейнелі тіркестердің әрқайсысына шашқа қатысты халықтық ұғым-түсініктер сіңген.

Қазіргі кезеңде этнолингвистикалық тұрғыдан шаштың әртүрлі тілдердегі семантикасын салыстыра зерттеген еңбектер жазыла бастады. Солардың бірі – В.П. Бергер мен А.С. Карымсакованың қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі шашқа қатысты сөз тіркестерін салыстыра зерттеген ғылыми мақаласы [13, 71–72-бб.].

Қыз ұзату салты мен жалпы киіну мәдениетінде де шаш семантикасының мәні сақталған.

«Шашыма таққан шаш теңге,

Тетелес өскен жас жеңге [6, 71-б.] – дейтін сыңсу жолдарынан көрінетіндей, шашбау мен шолпы да сәндік мағынадан бөлек әдеп пен ибаға тәрбиелеу құралы болған.

Осы өлең үзіндісіндегі «шаш теңге» атауы да қазақ қыздарының шашбауының немесе бұрымының ұшына байланған сәндік әшекей түрі.

Халық танымында шашбау, шашқап, шаш теңге сияқты әшекейлерді тағып жүрген қыздардың шашына тіл-көз жоламайды, басы ауырмайды және шаштың өзінің табиғи, еркін өсуіне мүмкіндік туады, сонымен бірге шашқа тағылған шашбау мен шаш теңге қыз баланың жүріс-тұрысынан хабар беретін әдеп-ибаның көрсеткіші іспетті де болған.

Ал шашқап шашты шаң-тозаңнан, күн мен желден қорғаныш әрі сәндік қызмет атқарған. Шашқаптың ерекшелігі – қызыл, қара түсті барқыт, шұға сияқты қымбат маталардан тігіліп, желкеден белге дейін түсіріліп, жоғарғы жағы ғана оқа, зермен, алуан түрлі моншақтармен әшекейленген. Ал жат елге аттанған қыздың туған жұртын қимай қоштасқан сыңсуындағы әшекейсіз шаш – уайым мен мұңның көрінісі болып табылады. Мәселен:

Базардан келген құйысқан,

Тарамай шашым ұйысқан.

Келіп кетіп жүріңдер,

Сағындырмай туысқан [6, 68-б.].

Әйелдің шашының ұзын болуы оның ғарыштан алатын күш-қуатының молдығына әсер етіп, сол арқылы әйел ерине, отбасына жылулық, мейірім энергетикасын мол дарытады деп есептеген.

Жалпы қазақ ұғымындағы шашқа қатысты ұғымдар тек ғұрыптық рәсімдермен шектелмейді. Бұл ұғым бір тал шаштың магиялық мәні арқылы оқиға өрбитін ертегі сюжеттеріне, сондай-ақ мифтік аңыздардағы Баба түкті шашты Әзіз әулиеге дейінгі күрделі образдарға негіз болған. Бұл тілге тиек етілген мысалдардың бәрі шашқа қатысты түрлі

таным-түсініктер халықтың салт-санасы мен дәстүрінде кең көрініс тапқандығын көрсетеді. Халықтың этнографиялық білім қорын ғылыми жүйелеген Зейнолла Сәніктің осы талданып отырған шағын әңгімесінде авторлық толғаныс арқылы шәкірттерін халықтық дүниетанымның тереңіне бойлата білген ұстаздың білімдарлығы шебер бейнеленген. «Бір тал шаштан осыншама мол ғылым көздерін ашып көрсетіп, сан-саласын бұтарлап түсіндіріп, зәредей нәрседен заңғар биік ғылым туғызған осынау қарт ғылымға шәкірттері сүйіне қарап, аузынан шыққан асыл сөздерге ұйып, тамсанып отыр» [3, 101-б.].

Этнограф ғалым адам шашының салт-дәстүрлік мағынасын терең білумен шектелмей, оның ғылыми астарына да үңілген. Түйсінгені мен түйгенін көркем әңгіме кейіпкерінің тілімен жеткізген. Ғалымдардың пайымдауынша, адам шашы ғарышпен екі ортадағы дәнекер, яғни «ғарыштың энергиясын қабылдайтын антенна» тәрізді деген болжамдар айтылып жүр. Сондықтан адамның шашы мен денсаулығының арасындағы тығыз сабақтастықты халық тым ерте кезден білген. Мәселен, халықтық түсініктегі бас киім кию, әсіресе әйелдердің ұзын шашын жауып жүруін міндеттеуі арқылы олардың өзін де, іштегі сәбиін де сақтандырған.

Адам шашының ана құрсағында жатқаннан өсетін ғажайып сыры байырғы таным-түсініктегі адамдарды да, кейінгі ғалымдарды да ізденістерге жетелеген. Іштегі сәбидің шашы, шамамен, жүктіліктің төртінші айында өсетіні дәлелденген. Халықтың адам шашының қасиетіне қатысты түсініктері кейінгі ақындар шығармашылығында сұлулықтың ең басты символикасы болып есептелген.

Қазақтың қыздың шашын белден асырып өсіргенді құп көріп, шаш – әйел адамның ажары деп есептейтін көзқарасы ұлы Абай тілінде:

«Білектей арқасында өрген бұрым,

Шолпысы сылдыр қағып, жүрсе ақырын.

Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,

Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін? [14, 146-б.] – деп жырланған. «Құралай көз, қолаң шаш» қыздар хас сұлу саналған. Осылайша ару қызды ауыстыру тәсіліне айналған шашты ұлттың құндылығы деп қарау М. Мақатаевта тіптен асқақ поэтикалық сипат иеленген.

Қолаң қара шашың-ай күн қақтаған,

Қос бұрымың жотанда ойнақтаған [15, 143-б.].

Кез келген ақынның немесе жазушының көркем әдеби шығармасы ұлттық мәдениеттің қайталанбас құбылысы екені анық. Демек, сол туынды арқылы автор сол ұлт тілінің құдіретін танытады. Сонымен бірге оның сыр-сипатын, бітім-болмысын жан-жақты аша түседі. Яғни, көркем әдеби дүние сол ұлттың рухани құндылығы болып табылады.

3. Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесіндегі: «Ғалымның ой дүниесі аспандап, сонау тарих қойнауларына қарай тартып, оның әлде қандай да бір жұмбақ иірімдеріне айналсоқтағандай болып, сөзін кілт тоқтатты да терең ойға кетті» [3, 101-б.] – дейтін авторлық баяндаудың түйіні кейіпкердің Наполеон қаза тапқан жерге барып, оның түнеген жерінің табиғатын, ауыз суын, ауа райына зерттеу жүргізіп, арсен құрамының жоғарылығын анықтап, тарихи тұлғаның ауруының себебін болжаған оқиғасымен аяқталады. Мұндағы жазушының суреткерлік шеберлігі – өмір шындығын қиял арқылы көркем шындықпен сабақтастыра отырып, этно-мәдени ұғымдарды шығармашылықпен пайдалана білудің жаңаша бір үрдісін танытуы.

Мақалада талданған әңгіменің ең бір ғибратты тұсы – ғұлама ұстаз кейіпкердің ғылым жолының ауырлығын, ғылым жолында аянбай еңбек ету мен тоқтамай ізденіс жасаудың түбінде адам баласының әлі де беймәлім жатқан дүниенің құпиясын ашуға алып келетін ерен күш екендігін шәкірттерінің санасына жеткізе білуі.

Әңгіменің басты кейіпкері ғылымның негізі: күмән мен ізденімпаздық, еңбекқорлық екендігін ұлағат етеді: «Бір нәрсені ғылыми жақтан дәлелдеу үшін сондай қызығушылық, құштарлық керек. Ол ғылыми жақтан дәлелін тапқанда ғана өз тиянақтылығын көрсетеді. Сендерде міне, осындай рух болуы керек» – дей келе, ғылымның да қиыншылығымен қоса шаттығы, қуанышы болатындығын: «Ғалымның шаттанатын шағы – тәжірибенің табысқа жеткен шағы...» [3, 11-б.] – деп тұжырымдайды.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында «көркем антропологиялық проза» деп аталып жүрген туындылардың да негізгі нысаны адамның жеке бір мүшесін көркемдік символикаға айналдыру арқылы заманның өзекті мәселесін қозғау. Мәселен, Г. Шойбекованың «Бұрым» атты әңгімесі екі беттік шағын туынды. Шығармадағы екі түрлі көзқарастағы екі ұрпақ өкілінің шашқа қатысты көзқарасы негіз етілген. Кейіпкер ойымен берілетін: «Бұрымыңды кескенің – өмір жолыңды кескенің» – дейтін шешесінің сөзі мен «Бұрымыңды кескенің – жаңа өмірге келгенің» [16, 137-б.] – дейтін құрбысының сөзін сарапқа салатын кейіпкер монологы арқылы үлкен ой меңзеледі.

Шаш жайындағы халық танымында қадірленген ұғымдардың адам болмысына қаншалықты әсері барлығы шығармада кейіпкер тарапынан баяндалғанымен, ой-қорытындысын жасауды оқырманның өзіне қалдырады. Бұл әңгімедегі бұрымды шаштың иесі қыздың ішкі әлемінің күрделілігімен қоса қызға тән нәзіктігі, жан сұлулығы мен биік зердесі де жан-жақты ашылған. Өз өміріне қаншалықты қауіп төніп тұрса да шашын қию мен қимауға қатысты арпалысты ойды басынан кешірген қыздың бүкіл толғанысы арқылы-ақ автор қазақтың шашқа деген көзқарасын толық жеткізе алған деуге болады.

Талданып отырған З. Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесіндегідей, «Бұрым» әңгімесінде де адам шашы да адамның өзі секілді жанды бейне кейпінде ұғынылады. Бұл әңгіменің айырмасы: шаштың өз иесіне өштесіп, оңашада бойжеткенді қылғындырып, өміріне қауіп төндіруі. Мұның өзі автордың ежелден бері қастерленген ұғымдардың заңдылығы сақталмаса өз дене мүшесі адамның өз өміріне қауіп төндіру мүмкін деген тұспалды ойын танытқандай. Шағын әңгіме жанрына сиғызылған сұлу бойжеткеннің өз бұрымымен өзі алысып, жан азабын тартып арпалысуы оқырманды да бей-жай қалдырмайды. Сюжеті шымыр, адам болмысының күрделі қайшылығын ашуға арналған ішкі монологтар арқылы әрбір жеке адам қаншалықты жеке дара тұлға болса, соншалықты дәстүрлі құндылықтарға тәуелді болатындығын меңзеу. Сондықтан да осы екі күрделі заңдылықтың іштей үйлесімін тапқан адам ғана бақытты өмір кешпек. Осы маңызды ойды айту үшін бойжеткеннің бұрымы ғана оқиғаға арқау етілген.

Демек, Зейнолла Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесі – тың тақырыпқа жазылған және автордың этнографиялық деректерді көркем игеру шеберлігі арқылы көркем әдебиеттегі ғалым-кейіпкер тұлғасын жасауда да тың ізденісті танытатын туынды. Себебі қазақ әдебиетінде адамның дене мүшелерін негіз ете отырып, ой айту, өмір шындығын ашу көп шығармаларға тән емес. Бұл тұрғыда Т. Әбдіқовтің «Бас», Т. Сәукетаевтың «Сүйек» сынды аздаған шығармаларды ғана атай аламыз. Демек, кейінгі кезде ғана қазақ әдебиеттану ғылымында талдана бастаған бұл әдеби әдісті Зейнолла Сәніктің көп уақыт ертерек меңгергендігі көрінеді.

Автордың өзі «ғылыми-фантастикалық әңгіме» деп айдар таққанымен, әңгіме арқауы адамның шашына қатысты қалыптасқан ұғымдардың шынайы сипатын танытады. Тек әңгіменің негізгі кейіпкері - қарт ғалымның өткен өміріндегі Наполеон өліміне қатысты әр алуан әңгімелердің шындығына көз жеткізу үшін Наполеон түнеген жердің ой-қырын кезуінде ғана шығармашылық қиялға ерік берілген. Бұл көркем шығарма үшін сиымды. Себебі көркем туынды өткен мен бүгінді, болашақтың арасын қамтитын көркемдік-эстетикалық тағылымы мол халық дүниетанымының айнасы болып табылады. Әңгімедегі тағы бір тарихи тұлға Ньютонның шашына екі ағылшын ғалымының жүргізілген тәжірибесін

есіне түсіре отырып, атақты ғалымның ауыр металға, атап айтқанда, сынаптан улануының есінен адасуға әкелгендігін, сондай-ақ сол мезеттегі шешесінің кенеттен қайтыс болуы мен қыруар мол жазбасының бір жолғы өрт апатында өртеніп кетуі салдарынан айырықша түршігуі себеп болғандығын бір тал шашқа жасалған тәжірибенің нәтижесі ретінде баяндайды.

«Әдебиеттанудағы еске алу тәсілінің өзіне тән формалық, көркемдік қызметінің өзі адам санасының бір түпкірінде тығылып қалған әртүрлі әсерлердің, ұғым-сенімдердің, белгілі бір оқиға-бейнелердің ойға оралуынан ішкі жан әлемінде бір-біріне тәуелді-тәуелсіз, өзара сабақтас сезімдердің тууына себеп болары сөзсіз. Еске алу – ішкі монологтың өріс алуына, оның өркендеп дамуына түрткі болар, яғни тұңғыық ойға берілудің алғашқы баспалдағы да» [17, 41-б.]. Әңгіме композициясындағы осы еске алу мен үнсіздік секілді психологизмнің тәсілдері бірнеше ғасырлық оқиғалардың арасын жалғастырушылық қызмет атқарып тұр деуге болады. Ғылыми фантастикалық әдебиеттің белгілері де көрініс тапқан. Ғылымның негізгі бастау көзі де осы фантастикалық болжамдар екені белгілі. «Бұл шаш бұдан 150 жыл бұрын жасаған. Бүкіл әлемді өз алақанында ойнатқан Наполеон деген адамның шашы екен. Ол 1821 жылы мамырдың 5-і күні Оңтүстік Атлант мұхитының Сент-хеленс аралында тұтқиылдан қаза табады. Осы бір әйгілі тарихи адамның өлімі осы күнге дейін адамзатқа сыр, шешілмеген жұмбақ болып келе жатыр. Әркім әртүрлі жорамал айтқан, бірақ бәрі де өз тиянағын таппай, жұмыр жұмбақ қалпында қала берген» [3, 99-б.].

Шығармадағы қарт ғалымды белгісіз мекенге сапар шектірген ұлы күш – атақты адамның өлімінің сырын ашуға деген құштарлық. Сондықтан да әңгіме кейіпкері ертегі кейіпкері іспетті бұған дейінгі өзіне мүлде жұмбақ, жат әлемге жол тартып, ақыры арып-аршыса да бір тал шаш арқылы адам тағдырының сырын ашады.

Қорытынды

Қорыта келгенде айтарымыз, Шыңжаң қазақтарының этнографиясы жайындағы деректерді ғылыми жинақтап, атамекенге аманат етіп жеткізген Зейнолла Сәнік көркем әңгімесіндегі шашқа қатысты этнографиялық детальдің мәні арқылы да тарих қойнауында қатталып жатқан халық даналығының тарихын танытқысы келгені анық. Ол сан ғасыр тезінен өтіп, екшелген халықтық этно-мәдени құндылықтарды қаламгерлік қабілет-қарымы мен өмірлік тәжірибесі арқылы байытып қана қоймай, өзінің көркемдік көрігінен қайта өткізіп, жаңа заманғы ұрпақ жадында қайта ой айту құралына айналдыра алған. Жазушы осындай этнографиялық детальдарды шығармашылықпен игеру үрдісі арқылы қазақ әдебиетінде ұзақ уақыт кенжелеп қалған ұлттық құндылықты дәріптеу тәсілімен ерекшеленеді. З. Сәнік әңгімелерінің көлемі өте шағын болғанымен, автор әңгімедегі этнографиялық сипаттаулар мен детальдар арқылы шығарманың ішкі мазмұны мен айтар ойының ауқымын кеңейте білген. Талданған әңгімеде бір ғана адам шашын негіз етіп алып, соған ауқымды жүк артқан. Бұл қазіргі заманғы әдеби жанрлардың, соның ішінде әңгіме жанрының өзінің классикалық сипатының өзгере бастаған тұсында бірден үлгі боларлық туындылар деп тұжырымдауға болады. Өйткені «жанрлық эволюция тек форма тудыруды ғана емес, «генетикалық» жадының жаңғыруы арқылы көрініс табумен де» [18, 158-б.] – маңызды.

Жинақтай келгенде, Зейнолла Сәніктің «Шаштағы шарапат» әңгімесін талдау барысында қол жеткізген ғылыми нәтижелерді былайша тұжырымдауға болады:

- Жазушы екі түрлі көркемдік жүйенің (әдебиет, этнография) заңдылықтарын жетік меңгеріп, өткен мен бүгіннің ара байланысын орынды пайымдай алған.

- «Шаштағы шарапат» әңгімесі – шағын жанрдың поэтикалық құрылымында этнографиялық құндылықтарды көркемдікпен пайдаланудың озық үлгісін танытатын туынды. Бұл – автордың қазіргі заманда да өзекті мәселені көрсету үшін халықтың ғасырлар

бойғы қастерлі саналған ұғымдарының халықтық әрі ғылыми мәнін қатар ала отырып, ғибрат ете білуімен сипатталады.

- Көркем әңгіме ғалым, ғылыми тәжірибе, ғылым шарты сияқты өзекті заманауи ұғымдарды этнографиямен дәйектей отырып, көркем проза тілінде қайта жаңғырта білгендігімен бағалы. Шығарманың тақырыбы тың, жазушы көркем шығарма арқылы ғылымның мәнін ашып, ғылымға адалдық пен табандылықты дәріштеп, еңбектің рухын көтеріп, адал еңбек пен төккен тердің өмірдің жаңа беттерін ашуға жеткізетін ерекше күш екендігін көрсетуді мақсат еткен.

- Шығарманың өскелең ұрпаққа ұлттық құндылықтардың мәнін жан-жақты ашып көрсететін танымдық, тәрбиелік-тағылымдық мәні жоғары.

Біз талдау нысаны бойынша Зейнолла Сәнік әңгімесіндегі адам шашына қатысты дәстүрлі ұғым-түсініктер аясының кендігі жазушы тілге тиек еткен тақырыптың өзектілігін айқындайды әрі болашақ осы сипатты шығармаларға негіз болатын маңызға ие.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана: Елорда, 2003. – 388 б.
2. Әзібаева Б. Қазіргі проза мәтіндеріндегі мәдени код: онтологиясы, семантикасы және функциясы. – Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2003. – 400 б.
3. Зейнолла С. Көптомдық шығармалар жинағы. – Т. 9. Шалқым әңгіме-новеллалар, хикаяттары. – Алматы: Ан-Арыс, 2017. – 332 б.
4. Orda G., Sarsenbayeva Zh., Abilkhayirov N., Sultangaliyeva R., Mekebayeva L. The nature and human ecology in modern kazakh literature // Artículos. Utopía y praxis latinoamericana. Año: 24, n° extra 5, 2019, pp. 79-89. Revista internacional de filosofía y teoría social. Cesa-fces-universidad del zulia. Maracaibo-venezuela. ISSN 1315-5216 / ISSN: 2477-9555.
5. Қартаева Т. Сыр өңірі қазақтары: тарихи этнографиялық зерттеу. – Алматы: Liters, 2014. – 390 б.
6. Матыжанов К. Қазақтың отбасы фольклоры. – Алматы: Ғылым, 2017. – 356 б.
7. Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX–начало XX в.). – Алматы: Ғылым, 1991. – 289 с.
8. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Человек и общество. – Новосибирск: Наука, 1989. – 243 с.
9. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре (структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов). – Санкт-Петербург: Наука, 1993. – 237 с.
10. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т.І. Юридический быт. – Ташкент, 1889. – 544 с.
11. Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек). – Алматы: Қайнар, 1996. – 288 б.
12. Жақан Д. Жерлеу ғұрпының фольклоры «Қазақ әдебиетінің тарихы». Фольклорлық кезең. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 899 б.
13. Бергер В.П., Каримсакова А.С. Концепт волос в казахской и индийской концептосфере (на материале психолингвистического эксперимента) «Теория речевой деятельности: вызовы современности». Материалы XIX Международного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации, Москва, 6-8 июня 2019 г. – М.: Изд-во «Канцлер», 2019. – С. 71–72.
14. Құнанбаев А. Сен де бір кірпіш дүниеге. Өлеңдер мен қарасөздер. – Алматы: Атамұра, 2014. – 288 б.
15. Мақатаев М. Аманат. Жыр жинағы. – Алматы: Атамұра, 2002. – 304 б.
16. Балтабаева Г. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі. – Алматы: Қайнар, 2016. – 325 б.
17. Пірәлиева Г. Ішкі монолог. – Алматы: Ғылым, 1994. – 212 б.
18. Шатин Ю.В. Художественная целостность и жанрообразовательные процессы. – Новосибирск: Изд-во Новосибир. ун-та, 1991. – 189 с.

REFERENCES

1. Nurgali R. Soz onerinin estetikasy [Aesthetics of speech art]. – Astana: Elorda, 2003. – 388 b. [in Kazakh]
2. Azibaeva B. Qazirgi proza matinderindegi madeni kod: ontologiasy, semantikasy jane funkciasy [Cultural code in modern prose texts: ontology, semantics and function] // Ruhani jangyru aiasyndagy ruhani madeniet. – Almaty: “Litera-M” JShS, 2023. – 400 b. [in Kazakh]
3. Zeinolla S. Koptomdyq shygarmalar jinagy. Shalqyma angime-novellalar, hikaiattary [Multivolume collection of works. Short stories]. – T. 9. – Almaty: An-Arys, 2017. – 332 b. [in Kazakh]
4. Orda G., Sarsenbayeva Zh., Abilkhayrov N., Sultangaliyeva R., Mekebayeva L. The nature and human ecology in modern kazakh literature // Artículos. Utopía y praxis latinoamericana. Año: 24, n° extra 5, 2019, pp. 79-89. Revista internacional de filosofía y teoría social. Cesa-fces-universidad del zulia. Maracaibo-venezuela. ISSN 1315-5216 / ISSN: 2477-9555.
5. Qartaeva T. Syr oniri qazaqtary: tarihi etnografiyalyq zertteu [Kazakhs of the Syr region: historical ethnographic study]. – Almaty: Liters, 2014. – 390 b. [in Kazakh]
6. Matyjanov K. Qazaqtyn otbasy folklorı [Kazakh family folklore]. – Almaty: Gylym, 2017. – 356 b. [in Kazakh]
7. Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovaniy v semeinoi obriadnosti kazahov (XIX–nachalo XX v.) [Relics of pre-Islamic beliefs in Kazakh family rituals (XIX–early XX centuries)]. – Almaty: Gylym, 1991. – 289 s. [in Russian]
8. Tradicionnoe mirovozrenie tiurkov Iujnoi Sibiri: Chelovek i obshestvo [Traditional worldview of the Turks of Southern Siberia: Human and society]. – Novosibirsk: Nauka, 1989. – 243 s. [in Russian]
9. Baiburin A.K. Ritual v tradicionnoi kulture (strukturno-semanticheskiy analiz vostochnoslavianski obriadov) [Ritual in traditional culture (structural-semantic analysis of Eastern Slavic rituals)]. – Sankt-Peterburg: Nauka, 1993. – 237 s. [in Russian]
10. Grodekov N.I. Kirgizy i karakirgizy Syr-Darinskoi oblasti, T.I. Iuridicheskiy byt [Kyrgyz and Karakirgiz of the Syr-Darya region, Vol. I. Legal life]. – Tashkent, 1889. – 544 b. [in Russian]
11. Argynbaev H. Qazaq otbasy: (qazaq otbasynyn keshegisi men bugingisi jaiyndagy gylymi zertteu enbek) [Kazakh family: (scientific research work on the past and present of the Kazakh family)]. – Almaty: Qainar, 1996. – 288 b. [in Kazakh]
12. Jaqan D. Jerleu gurpynyn folklorı [Folklore of funeral rites] // Qazaq adebietinin tarihy. Folklorlyq kezen. – Almaty: QazAqparat, 2008. – 899 b. [in Kazakh]
13. Berger V.P., Karimsakova A.S. Koncept volos v kazahskoi i indiskoi konceptosfere (na materiale psiholingvisticheskogo eksperimenta) [The concept of hair in the Kazakh and Indian conceptual sphere (on the material of the psycholinguistic experiment)] // Teoria rechevoi deiatelnosti: vyzovy sovremennosti. Materialy XIX Mejdunarodnogo simpoziuma po psiholingvistike i teorii kommunikacii, Moskva, 6-8 iunia 2019 g. – M.: Izd-vo «Kancler», 2019. – S. 71–72. [in Russian]
14. Qunanbaev A. Sen de bir kirpish duniege. Olender men qaraszder [You are a brick in the world. Poems and words of edification]. – Almaty: Atamura, 2014. – 288 b. [in Kazakh]
15. Maqataev M. Amanat. Jyr jinagy [Amanat. Collection of poems]. – Almaty: Atamura, 2002. – 304 b. [in Kazakh]
16. Baltabaeva G. Tauelsizdik kezenindegi qazaq prozasynyn korkemdik alemi [The artistic world of Kazakh prose in the period of independence]. – Almaty: Qainar, 2016. – 325 b. [in Kazakh]
17. Piralieva G. Ishki monolog [Internal monologue]. – Almaty: Gylym, 1994. – 212 b. [in Kazakh]
18. Shatin Iu.V. Hudojstvennaia celostnost i janroobrazovatelnye processy [Artistic integrity and genre-forming processes]. – Novosibirsk: Izd-vo Novosibir. un-ta, 1991. – 189 s. [in Russian]